

**УКРАЇНОЗНАВСТВО В ЖІНОЧИХ НАУКОВИХ
СТУДІЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Жіноча складова у різних галузях діяльності суспільства, зокрема у науковій сфері, є важливим показником, що характеризує стан його розвитку. Попри бездержавний статус українського народу в досліджуваний період, на українських землях не припинялося культурне, освітнє та наукове життя, дійовими особами якого були жінки. Будучи частиною нового покоління національної еліти, яка усвідомлювала, що в новітній історії Україна постає як територія, а не держава, бачила культурно – духовну пустку, яка не поглинула Україну остаточно лише тому, що в народі ще жила мова, фольклор, народні традиції, звичаї, зберігалися елементи історичної пам'яті, а відтак ця генерація української інтелігенції сформулювала собі надзавдання, яке полягало в створенні української політичної нації, здатної до самостійного національного і державного буття.

Його реалізація розпочиналася з національного виховання, з діяльності, спрямованої на національне самоусвідомлення. Українське національне відродження, започатковане в сфері літератури, потребувало доповнення просвітництвом та наукового обґрунтування, тож викликало до життя масштабні українознавчі студії. Історія їх розвою, проаналізована під гендерним кутом зору, дозволить вичленувати «жіночий компонент» в процесі творення наукових основ українознавства.

Питома вага жіночого внеску в наукове осмислення різних сторін українських реалій та минушини могла б бути більшою, якби для української жінки значно раніше відкрився офіційний шлях до науки. До кінця 1870-х років українська жінка могла здобути вищу освіту лише за кордоном або на Вищих Жіночих курсах Петербурга та Москви. Там,

зокрема на Бестужевських курсах в Петербурзі, завжди було багато українок [5; 84].

У 1878 році було засновано Вищі Жіночі курси у Києві та Харкові. Викладання на них вели переважно університетські професори, а програма навчання відповідала університетській. Проте була велика різниця в правах, що надавали вони слухачкам: прав викладання в вищих класах гімназій, прав здобувати наукові ступені вони не давали. Попри це на курсах було дуже багато слухачок. На початку 1880 – х років в умовах наступу реакції, ці курси було закрито. Тільки після революції 1905 року було відновлено право на заснування таких курсів. Спочатку це були приватні (у Києві – проф. Довнар – Запольського та А. В. Жекуліної), а в 1906 році були відкриті Державні Вищі Жіночі курси у Києві, Харкові, Одесі. Одночасно був дозволений вступ жінкам до університетів, Комерційних та Політехнічних інститутів. Для жінок було засновано окремі Медичні інститути. Таким чином після 1905 року для українських жінок було відкрито шлях до вищої освіти.

Відразу ж у вищих школах з'являються перші жінки – викладачі. Першою до викладацької роботи на Бестужевських курсах в Петербурзі стала Олександра Яківна Єфименко, що читала курс історії України. В 1910 році її було обрано професором цих курсів. Одночасно з'явилися жінки на викладацьких посадах у вищих школах Києва: у Фребелівському інституті читала курс педагогіки Софія Федорівна Русова, а на Вищих Жіночих курсах А. Жекуліної – курс географії викладала Софія Миколаївна Щербина. Пізніше її було обрано професором Новоросійського університету в Одесі. Кількість жінок на кафедрах університетів України зростала в міру того як збільшувалось число тих, хто отримав вищу освіту та зреалізував набуте жінками право на отримання наукових ступенів. Так дістають доцентуру та професуру Н. Полонська – з історії, М. Васюхнова – з хімії, Р. Радзимовська з медицини (всі у Києві), Н. Мірза – Авакіянц з

історії у Харкові, В. Андріянова-Перетц та С. Щеглова з історії літератури у Петербурзі та інші [1; 49]. Багато українських жінок брало участь у наукових товариствах: Нестора Літописця у Києві, Історико-філологічному у Харкові тощо.

Першою ділянкою науки, в якій починали працювати українські жінки, перейняті ідеєю національного відродження, була етнографія та фольклор. Так першою жінкою, що використала наукові підходи до збирання народних вишивок, була дворянка з Глухівщини Пелагія Бартош-Литвин. Результатом її професійної роботи стало видання альбому народних орнаментів Чернігівщини. Наприкінці XIX ст. в галузі етнографії працювала М. Грінченко. Велике значення мали етнографічні дослідження Ольги Петрівни Косач (Олени Пчілки). Вони забезпечили їй наукове ім'я та звання члена – кореспондента Української Академії наук. Приблизно в цей же час на етнографічному та фольклорному полі на Буковині працювала Євгенія Ярошинська. Євгенія – донька вчителя – не мала можливості дістати системну освіту, але з молодих років цікавилася народними піснями. Упорядкована нею збірка дістала срібну медаль Географічного товариства у Петербурзі та була видрукувана [8; 120].

Видатним етнографом була донька М. Грушевського Катерина (1900 - 1960). Вона дістала добру освіту за фахом етнології та соціології в Женеві. Після повернення родини Грушевських до Києва, Катерина Михайлівна стала науковою співробітницею та головою комісії української пісенності, відділу примітивної культури народної творчості. Там виявила вона велику працездатність та талант. У редагованих нею виданнях цих установ друкувалося багато її наукових розвідок. Великою заслугою Катерини Грушевської стала підготовка до друку унікального видання «Українські думи». Передбачалося шість томів, але вийшло тільки два. Академік В. Перетц, реагуючи на появу першого тому, писав, що це була найбільша наукова подія за останні десять років [8; 125].

Після смерті М. С. Грушевського Інститут історії української літератури доручив Катерині Михайлівні підготувати до друку незавершений Грушевським том історії української літератури, що вона й виконала. У 1937 році її було заарештовано і заслано [2; 69].

В установах етнографії Української Академії Наук працювало кілька жінок – етнографів. Це були Ніна Заглада (її було заслано в 1937 році), Лідія Шульгіна (теж заслана), Людмила Шевченко – родичка Тараса Шевченка, Марія Жуковська (її заслано в 1934 році). Треба згадати також жінок, що практично працювали в галузі етнографії як інструктори та консультанти в галузі народного мистецтва, зокрема при земстві Миргородського повіту Полтавської губернії своїми знаннями селянам – майстрам чудових пам'яток народного мистецтва – допомагали О. Костецька, Лідія Ненадкевич та Віра Дмитрівна Болсунова [3; 156].

Археологія України мала видатного представника в особі Катерини Миколаївни Мельник-Антонович (1859 – 1942). Вона була ученицею, а потім другою жінкою В. Б. Антоновича. З ним проводила багато розкопок, а під час його хвороби та після смерті сама досліджувала Волинь, Поділля, Слобожанщину. Катерина Миколаївна була членом багатьох наукових товариств, їй належить декілька цінних праць з археології.

З університетської лави почала займатися археологією Валерія Євгеніївна Козловська. Географія її археологічних досліджень охоплювала Київщину, Волинь, Чернігівщину. Із заснуванням Української Академії Наук вона стала науковим співробітником археологічного комітету, була редактором його наукових видань та публікувала власні дослідження переважно з трипільської тематики та про первісні слов'янські поселення. В часи сталінського тоталітарного режиму її спіткала доля багатьох представників української наукової інтелігенції: під час так званої «чистки» Академії її було звільнено у 1937 році як націоналістку і лише у 1939 році вона змогла повернутися до наукової праці у Інституті археології. Під час

війни емігрувала за кордон, продовжувала наукову діяльність в Українській Вільній Академії Наук, була її дійсним членом [7; 204].

Характеристика жіночої участі в розвитку українознавства була б неповною, якби вона не відбивала того факту, що цей науковий напрямок мав свої представниць в українських землях по той бік кордону. В несприятливих умовах іноземного володарювання освічені жінки західноукраїнських земель долучаються до справи всебічного наукового вивчення українства в його історичних, археологічних, етнографічних, фольклорних, літературних та інших вимірах. Показовою є діяльність активістки суспільного та освітянського руху в Галичині Олени Степанів. Переконавшись, що справа національного виховання має розгортатися на ґрунті не лише аматорського замилювання народною культурою та традиціями, а на засадах наукового українознавства, вона самовіддано починає займатися наукою. Із 75-ти наукових праць Олени Степанів частина присвячена українській історії, та найбільше її фундаментальних досліджень мають географічну тематику. Предметом вивчення науковця в різний час були: економічна географія України, народонаселення Галичини, вона створила географічні описи Львова та Києва [4; 127]. Наукові роботи О. Степанів відкривали нові горизонти для західних українців, духовно єднали їх з українцями Наддніпрянщини та живили усвідомлення єдиного етнічного простору та єдності українського народу, розчленованого державними кордонами.

Непересічною науковою особистістю в галузі українознавства була Олександра Яківна Єфименко (1848 – 1918). Її творчий доробок охоплює сфери етнографії, педагогіки, та найбільше уславилась вона як історик українського народу. Олександра Яківна не була українкою за походженням, народилася в суворому Архангельському краї в сім'ї дрібного російського службовця. Її доля пов'язалася з Україною через шлюб із засланим на Північ за політичні переконання та належність до таємного

Харківсько-Київського товариства Петром Савичом Єфименком. Чоловік викликав у допитливої Олександри глибокий інтерес та любов до України та її історії. В 1874 році сім'я переїздить до України, спочатку до Чернігова, а через кілька років до Харкова. Батьківщина Петра Савовича стала рідною землею і для його дружини, любов до якої вона пронесла через все своє життя.

Переїзд сім'ї Єфименків до України співпав у часі з посиленням самодержавної реакції та національних утисків українців. Набрал чинності Ємський указ про заборону друку українською мовою, переслідувалась будь-яка передова і самостійна думка. Така суспільна атмосфера, звичайно, не сприяла діяльності вченої, тим не менше вона з перших днів перебування у Харкові долучається до наукового і громадського життя міста, бере дієву участь в організації краєзнавчого історичного гуртка, в роботі історико-філологічного товариства при Харківському університеті. Вона виступає перед великими аудиторіями з лекціями про життя і творчість Т. Г. Шевченка, І. П. Котляревського, Г. С. Сковороди. Показовою реакцією Олександри Яківни на політику царизму в національному питанні стала її стаття «По поводу українофільства», надрукована в 1881 році в часопису «Неділя». Автор рішуче виступила на захист прогресивних представників української інтелігенції, доводячи, що українофільство «завжди було протестом життя проти надмірної державної регламентації, протестом місцевої і регіональної самобутності проти ...безликої централізації» [9; 145].

Проте, попри нападки недоброзичливців, саме в 1880 – 1890-ті роки найбільш яскраво виявився самобутній науковий таланти Олександри Яківни. Своїм вчителем у дослідженні історії України вона завжди вважала Володимира Боніфатійовича Антоновича, разом з тим вона ґрунтовно вивчила наукові праці, творчі прийоми та манеру письма М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова.

Як справжній вчений О. Єфименко починає вивчення історії України з глибокого дослідження джерел. Це стало підґрунтям до написання статей та монографічних досліджень, які засвідчили надзвичайно широкий діапазон її творчих інтересів та великий науковий потенціал автора. Протягом 1880 – 1890-х років Олександра Яківна в часопису «Киевская старина» оприлюднила більшість своїх напрацювань, завдяки яким живим змістом заповнилось багато малодосліджених сторінок історії українського народу.

Значним творчим досягненням Олександри Яківни дореволюційного часу стало видання в Петербурзі збірки праць в двох томах «Южная Русь» в якій були зібрані оприлюднені раніше 24 авторські роботи самої різноманітної тематики і спрямованості. Весь гонорар за цю збірку автор передала студентам – українцям вузів Москви та Петербурга [9; 147].

В творчій спадщині О. Єфименко особливе місце посідає «Історія українського народу» – синтетичний узагальнюючий виклад історичного процесу в Україні з найдавніших часів до XIX століття. Як визнавала сама авторка, вона вважала своїм обов'язком відгукнутися на заклик до конкурсу, що був оголошений часописом «Киевская старина» і передбачав створення роботи, розрахованої не тільки на вузьке коло спеціалістів, але такої, що задовольняла б інтереси та потреби широкого загалу.

В 1907 році Олександра Яківна з сім'єю на запрошення Вищих Бестужевських жіночих курсів переїздить до Петербурга. Тут вона блискуче читала лекції з історії України, щоразу збираючи великі аудиторії. Саме за клопотанням Бестужевських курсів Харківський університет надав їй вчений ступінь доктора з історії та професорську посаду, що свідчило про визнання її видатних заслуг перед історичною наукою.

Повернувшись в 1917 році до України, Олександра Єфименко була сповнена нових планів та творчих задумів, проте їм не судилося збутися. Кривавий вихор громадянської війни не обійшов обійстя вченої, в грудні 1918 року вона загинула.

В останній рік свого життя ця видатна жінка – історик зосереджується на справі популяризації наукових історичних знань та добивається реформування шкільної історичної освіти. Її дуже турбувало погане знання національної історії громадянами новопосталої держави. З цією метою вона працює над створенням підручників для учнів середніх та початкових шкіл, а також популярних нарисів для широких верств населення. На хвилі революційних подій в країні вона наполягає (в листуванні з редакцією журналу «Позашкільна освіта»), що «... українознавство в даний момент є невідкладна, гостра проблема, справжня духовна спрага українського життя. В ряду пунктів програми цього українознавства українська історія займає одне з найважливіших місць...» [9; 149].

Узагальнюючи досвід жінок – науковців в галузі україністики на рубежі попередніх століть, можна стверджувати, що вони зробили гідний внесок у справу українознавства, а їх діяльність часто носила подвижницький характер. Додамо, що низка проблем, над якими вони самовіддано працювали, зберігає свою актуальність донині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому : Жінки в громадському житті України. 1884 – 1939. – К., 1995. – 424 с.
2. Богачевська-Хом'як М. Жінки в Радянській Україні // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – К., 1991. – С. 67 – 72.
3. Енциклопедія українознавства. – Т. 2 – К., 1994. – 799 с.
4. Жінка в науці та освіті : минуле, сучасне та майбутнє: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (Україна, Київ, 3-4 грудня 1999 р.) – К., 1999. – 281 с.
5. Жіночі студії в Україні : Жінка в історії та сьогодні / за загальн. ред. Л. О. Смоляр. – Одеса, 1999. – 440 с.
6. Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1993. – 255 с.